

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

SAFO MATCHON

**ADABIY TA’LIM VA
MUTOLAA MADANIYATI**

MONOGRAFIYA

**TOSHKENT
2023**

UO‘K 82.09:028.5-047.37
KBK 81.2O‘zb-5
M-31

Safo Matchon. Adabiy ta’lim va mutolaa madaniyati [Matn].
Safo Matchon. – Toshkent: “BAYOZ”, 2023. – 192 b.

Mas’ul muharrir:

S.Qambarova – Pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Taqrizchilar:

M.Tojiboyev – Filologiya fanlari doktori, dotsent, Chirchiq davlat pedagogika universiteti

K.Abdullayev – Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, Namangan davlat universiteti

M.Jamoliddinov – Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, Qo‘qon davlat pedagogika instituti

Mazkur monografiya “Yangi O‘zbekiston taraqqiyoti strategiyasi” asosida adabiy ta’lim modernizatsiyasi bilan bog‘liq yozuvchi – kitob – kitobxon munosabatlarida mutolaa madaniyatining ilmiy-nazariy va amaliy masalalari, olimning ko‘p yillik ilmiy-pedagogik faoliyati davomida olib borgan izlanishlari misolida o‘z aksini topgan.

Monografiya Gumanitar fanlar fakulteti talabalari, magistrleri, ilmiy tadqiqotchilarga mo‘ljallangan. Shuningdek, undan umumiy o‘rta ta’lim maktablarining ona tili va adabiyot o‘qituvchilari foydalanishlari mumkin.

Monografiya Chirchiq davlat pedagogika universiteti Ilmiy texnik kengashining 2023-yil 15-noyabrdagi 11-sonli majlisi qaroriga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-9937-4-9

UO‘K 159.9(075)
KBK 88.3ya7

© «BAYOZ», 2023.
© Umarov B., 2023.

I QISM. ADABIY TA'LIM JARAYONIDA O'QUVCHILARNING KITOBXONLIK MALAKASINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Navoiy ijodiyoti va bolalar kitobxonligi

Inson ma'naviy kamoloti barcha zamonlarda ham yuksak aql egalarining diqqat markazida bo'lgan. Shunisi xarakterliki, har bir davr unga o'z munosabatini bildiradi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Kaykovusning "Qobusnoma", Forobiyning "Fozil odamlar shahri", Ibn Sinoning "Solomon va Absol", Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk", Shayx Sa'diyning "Guliston", "Bo'ston", Husayn Voiz Koshifiyning Husayn Boyqaroning o'g'li Abdulmuhsin Mirzoga bag'ishlab yozgan "Axloqi Muhsiniy", "G'utuvvatnomai Sultoni" asarlari buning yorqin dalilidir. Mazmun-mohiyatiga ko'ra ularning har birini ijtimoiy odoblar qomusi deb baholash mumkin. So'z mulking sultoni Alisher Navoiy o'z ijodiyotida komil inson tarbiyasi bilan bog'liq ta'limiy-axloqiy muammoni tiriklikning tub mohiyati sifatida talqin etishi bejiz emas. V.Zohidov o'rinli qayd qilganidek, "Navoiy ijodining, amaliy faoliyatining eng asosiy, markaziy masalasi, yo'nalish nuqtasi har narsadan oldin inson taqdiri, baxt-saodati, uning yaxshi yashashi, bu uchun zarur jamiyat masalalaridir"¹.

Alisher Navoiy dahosi hali bolaligidayoq Farididdin Attorning "Mantiq ut tayr" asari ziyosidan suv ichganligi butun umr hayot va ijod yo'lini ichdan nurlantirgan bo'lsa ne ajab.

Ta'kidlash kerakki, buyuk shoir umri poyonigacha izlanishdan cheklanmagan. Binobarin, "Xamsat ul mutahayyirin" asarida Abdurahmon Jomiyning ruxsati va rag'bat bilan "Arbain" hadis (Qirq hadis) asarida ilgari surgan pandnoma xarakteridagi qarashlarini "Mahbub ul-qulub" asarida keng qo'llaydi. Navoiy dahosini anglashda Lutfiy, Abdurahmon Jomiy, Xondamir, Bobur va boshqa zamondoshlarining unga bergan bahosi muhim kalit vazifasini o'taydi.

Jumladan, Abdurahmon Jomiy "Xiradnomai Iskandariy" dostonida Alisher Navoiy ijodini quyidagicha qiyoslar orqali shunday baholaydi:

¹ Zohidov V. Ulug' shoir ijodining qalbi. – Toshkent: O'zbekiston, 1970. – 152-b.

Kechirsin foratda gavhar terganlar,
Dariy tilida durb g'azna berganlar.
Buning tili ham gar o'lganda dariy,
Majolsiz qolardi ularning bari.

Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostonida "emas oson bu maydon ichra turmoq, Nizomiy panjasiga panja urmoq", "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida "Umidim uldur va xayolimga andoq kelurkim, so'zum martabasi avjdan quyi inmagay" tarzida keltirgan e'tiroflari mutafakkir shoir ijodining ahamiyati xususida teran mulohaza yuritishga chorlaydi.

Alisher Navoiyning butun umri davomidagi inson tabiati va ma'naviyatiga oid kuzatishlari, axloqiy-ta'limiy xulosalari "Xamsa", "Nazm ul-javohir", "Mahbub ul-qulub", "Munojot", "Vaqfiya", "Majolisun nafois", "Arba'iy", "Tarixi anbiyo va hukamo" kabi asarlarida kitobxon ko'z o'ngidan qizil ip bo'lib o'tadi.

Buyuk shoir "Mahbub ul-qulub" asarida o'z kuzatishlari xususida quyidagilarni yozadi: "Har ko'cha-ko'yda yuribman va olam ahlidin har xil kishilarga o'zimni yetkazibman. Yaxshi va yomonlikning aslini ham, zahrini ham ta'tib ko'rdim. Goh pastkash va baxil kishilar qoshida xo'rlandim va razil-nokaslar oldida e'tiborsiz bo'ldim. Kimki har xil kishilar bilan suhbatlashish va yaqinlashishni havas qilsa, kaminaning bu tajribasi yoshlar uchun yetarlidir"¹.

Alisher Navoiyning ma'naviy-axloqiy qarashlarida insoniylik sha'nini belgilovchi xislatlardan biri insof va diyonat deb ko'rsatadi. "Lison ut tayr" asarida insofsiz kishini odam emas deb e'lon qiladi.

Odamg'a yaxshi ko'p avsof erur,
Lek alarning ashrofi insof erur.
Kimgakim insof yo'q – inson emas,
Munsiz atvorida juz nuqson emas.

Husayn Voiz Koshifiyning axloq-odob yuzasidan keltirgan quyidagi ta'rif-tavsiflari ham Alisher Navoiy fikrlariga hamohangdir. "Go'zal xulq-atvor, yaxshi xulq nishonasi o'ntadir: yaxshilik qilish, insofli bo'lish, boshqa odamdan ayb qidirmaslik, nojo'ya harakat qilayotganni to'g'ri yo'lga boshlash, aybiga iqror bo'lganning uzrini qabul qilish, boshqalar mashaqqatini zimmaga olish, faqat o'z manfaatini ko'zlamaslik, ochiq yuzli va shirin so'zli bo'lish, muhtojlar hojatini chiqarish, muloyim va tavozeli bo'lish".

¹ Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. 13-jild. – Toshkent: Fan, 1967. – 155-b.

Alisher Navoiy mazkur asarida kishilarni “munosib kishilar”, “nomunosib kishilar” tarzida 2 guruhga ajratar ekan, “nomunosib kishilar”dan ehtiyotkorlikka chaqiradi.

Professor S.Nishonovanning fikricha, Navoiy tasavvuridagi komil insonga xos bo‘lgan chin insoniy fazilatlar ijodkorlik, o‘zlikni anglashga kuchli ishtiyoq, ilm-fanga muhabbat kabi xislatlar bilan chambarchas bog‘liq. Chunki baxtli hayotga intilgan ijodkor, oqil, qobiliyatli har bir kishi o‘zining kuch-quvvati va aql-u zakovatiga ishonadi. Shuning uchun Navoiy ilm-fanning inson tafakkuri, ma’naviy kamolotida tutgan o‘rni va roli xususida so‘z yuritar ekan, ilmni qorong‘ilikni yoritadigan chiroq, hayot yo‘lini nurafshon etadigan quyosh, odamlarning haqiqiy qiyofasini ko‘rsatadigan omil sifatida ta’riflaydi¹.

Ilm olib unga amal qilmagan kishini urug‘ sohib, hosildan bahra olmagan kishiga o‘xshatadi. Yomg‘irning bir tomchisi tuproqqa jon baxsh etgani kabi, insonga ham nasl-nasabi, boyligi emas, hayosi, ilm-u odobi shon-sharaf keltirishini qayta-qayta ta’kidlaydi. O‘zining ta’limiy-axloqiy g‘oyalarini ilm bilan bog‘liqlikda deb tushungan shoir “Nazmul javohir” asarida shunday deb yozadi:

Kim olim esa nuqtada barhaq de oni,
Gar bazm tuzar behishti mutlaq de oni.
Har kimsaki yo‘q ilm anga axmaq de oni,
Majlisdaki ilm bo‘lsa uchmaq de oni.

Navoiy ilm olib unga amal qilmagan kishini yerga urug‘ sohib, hosildan bahra olmagan kishiga o‘xshatadi. Yomg‘irning bir tomchisi tuproqqa jon baxsh etgani kabi, insonga uning boyligi, nasl-nasabi emas, ilm-u odobi shon-sharaf keltirishi xususida saboq beradi. Ilm o‘rganmoq boylik orttirish uchun emas, imon-e’tiqodni mustahkamlashga qaratilishini ta’kidlaydi. Agar shogird vaqti kelib podshoh bo‘lsa-da, ustoz oldida qarzdordir degan xulosaga kelib yozadi:

Haq yo‘lida kim senga bir harf o‘qitmish ranj ila,
Aylamak bo‘lmas ado aning haqin yuz ganj ila.

Buyuk shoirning fikricha, ilmli, oqil kishi har qanday mashaqqatni yengib o‘tadi, o‘z maqsadi yo‘lida to‘siqlardan cho‘chimaydi. Ilmning vazifasi insonning baxt-saodatiga xizmat qilishdir. Ammo ilm o‘rganmoq boylik orttirish uchun emas, imon-

¹ Bu haqda qarang: Nishonova S. Komil inson tarbiyasi. – Toshkent: Istiqlol, 2003. – 195-b.